

GYETVAI PÉTER:

A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III.

Dr. Gyetvai Pétert, a kalocsai érseki egyházmegye 1988-ban elhunyt tudós papját a megszállottság és a szakmai alázat mintaképeként tartották számon, akik ismerték. Megragadni minden szálát, utánajárni és felkutatni minden adatot, ellenőrizni és pontosítani minden cédulát – ehhez tartotta magát. Erről tanúskodik a most megjelent csaknem két és fél ezer oldalas könyv is – amelynek kéziratát a szerző halála után dr. *Bárh János* gondozta.

Gyetvai Péter 1912-ben született az egykori Bács-Bodrog vármegyében, Péterrévén, 10 gyermekes család ötödikjeként. Szüleit korán elvesztette, ezért már diákkorában gondoskodnia kellett saját fenntartásáról. Nemszak a tudásvágy, hanem a megélhetési gondok kényszere is arra ösztönözte, hogy mindig kitűnő eredménnyel vizsgázzon. Gimnáziumi tanulmányait a kalocsai érseki gimnáziumban és a papnevelő intézetben végezte, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának hallgatója volt. Doktorrá avatása után, 1938 augusztusában kezdte meg papi szolgálatát Kalocsán. 1939-től érseki jegyző, levéltáros és helyettes főszentszéki jegyző, majd más fontos egyházi tisztségeket töltött be. Közvetlen munkatársa volt Grósz József kalocsai érseknek. Ezért került börtönbe 1951 májusában, amikor az emlékezetes Grósz-per kapcsán az érsek munkatársait is letartóztatták. Öt évet töltött a váci gyűjtőfogházban, amnesztíval szabadult 1956 februárjában, amikor a koncepció per többi vádlottját is szabadon engedték.

Gyetvai Péter hivatali munkája mellett és nyugdíjas éveiben gyűjtötte az adatokat levéltárak és plébániák irataiban, anyakönyveiben a XVIII. századi Magyarország középső részein átvonuló nagy népmozgásokról. Közlebből azt a vidéket – Magyarkanizsa, Zenta, Óbecse, Ada, Péterréve, Martonos, Horgos, Szenttamás, Mohol, Földvár, Turja – kutatta, ahol ma a jugoszláviai magyarság nagy része él. Ez a terület a történeti Magyarország egyik szabadalmas jogállású közigazgatási egysége volt, amelyet 1751-ben szervezett meg Mária Terézia „*Tiszai kiváltságos korona-kerület*” néven.

A korona-kerület történetét és újkori magyar népességének eredetét mutatja be a mű első kötete. Név szerint is megtalálható itt több mint 12 ezer személy származási helyének kimutatása, az

aprólékos kutatómunkával felderített 551 kibo-csátó helység felsorolása. A második kötet adat-tár: 37 000 cédula anyaga, amely a korona-kerület korai összeírásaiban szereplő magyar lakosok be-tűrendes névjegyzékét tartalmazza. A harmadik kötet: egy péterrévei család leszármazása. Ebben a szerző a Gyetvai család 397 őseit ismerteti, néhányat a XVI. századig visszavezetve. Bőséges anyagot közöl a családtagok társadalmi helyzetéről, gazdálkodásáról is. E családörténet példáján is plasztikusan érzékelteti azt a nagy társadalomtör-téneti folyamatot, amely hazánkban a török hó-doltság után lezajlott. Az első közös ős származási helye még Heves megye (ahol a hódoltság alatt is volt állandó lakosság), a későbbieké zömmel Pest és Bács-Bodrog megye. A Péterréveire települtek-nek további sorsát is felgöngyöltü – az anyaköny-vek adta szájakat kézben tartva biztonsággal teszi ezt –, így eljut a XX. század elejéig is, amikor a túlnépesült Péterréve családjaknak leszármazottjai közül néhányan újra útra kelnek, ezúttal észak felé, hogy az illanci és keceli parcellázásoknál földhöz jussanak.

A telepítéstörténet és migráció hatalmas tablója ez a sok ezernyi adatra épülő kötet. Nem könnyű, de nagyon tanulságos és izgalmas olvasmány, amely jóval több, mint amit a címe ígér: a népes-ségmozgás nyomon követésén túl – többek kö-zött – egyház- és művelődéstörténeti, gazdaság-és életmódtörténeti, sőt a nyelvjárástörténeti ada-toknak is gazdag tárháza.

Egyik fejezetében Hódmezővásárhely monog-ráfusát, Szeremlei Sámuelt idézi: „Városaink törté-netének alig lehet érdekesebb és tanulságosabb része, mint annak rajzolása, hogy minő körülmé-nyek között népesítették be azokat? Mikor, kik és honnét költöztek be azokba? Miféle eredetű és nemzetiségű emberek voltak ezek? Hogyan mű-velődtek és olvadtak össze a többiekkel? Hogyan gyarapodtak és erősödtek meg számban, intéz-ményben és magyarságban?” Ezekre a kérdésekre kereste a választ egy jól körülhatárolt terület vo-natkozásában Gyetvai Péter is. A péterrévei csa-ládtörténettel – szándékai szerint – szüleinek és az első péterrévei letelepülőknek kívánt emléket állítani.

A könyv nemcsak a szerző széles körű irodalmi tájékozottságáról, hanem hihetetlen mennyiségű levéltári iratanyag és anyakönyv feltárásáról is ta-núskodik. Mindezt hagyományos módszerekkel, segédeszközök (pl. számológép) igénybevétele nélkül végezte – ami nem egyetlen ember, de egy munkacsoport teljesítményeként is elismerést érdemelne. Gyetvai Péter munkája jól illeszkedik a magyarországi belső vándorlásokat, népmozgá-

sokat vizsgáló, ún. migrációs kutatások sorába, ezért minden bizonnyal a történészek és néprajzosok sokat forgatott kézikönyve lesz. Külön figyelmet érdemel a család-történeti kutatásokkal kapcsolatos korszerű szemlélete, amelynek az elmúlt években neves történészeink is gyakran hangot adtak. Eszerint a genealógia nem elavult és haszontalan tudomány, s nem is csak a főúri családokra alkalmazható, hanem kiterjeszhető és ki kell terjeszteni a társadalom más rétegeire is. Ennek alaposan kidolgozott példáit találhatjuk Gyetvai Péter nagy társadalomtörténeti munkájában. (Múzeumbarátok Köre, Kalocsa, 1992.)

Székelyné Kőrösi Ilona

CSIFFÁRY GERGELY:

A hatvani posztómanufaktúra története

Az utóbbi időben erőteljesen fellendült kézművesség-, kismesterségek-, kisipar- és manufaktúrakutatás olyan vonatkozásban is szép eredményeket ért el, hogy sokakat ösztönzött a tárgykör helyi kutatására, feldolgozására. *Csiffáry Gergely* most megjelent munkája a hatvani posztómanufaktúra történetéről is ezt igazolja. Ezek szerint Csiffáry munkája indíttatását tekintve országos távlatokat mutat; míg maga a tárgykör szigorú lokális körülhatárolása hatvani helytörténeti munkaként állítja elénk. A feldolgozás helytörténeti jellegét emeli ki az is, hogy a könyv a *Tanulmányok Heves Megye Történetéből* című sorozat 13. számaként látott napvilágot. (Nagy kár, hogy a további kötődések felfedése szempontjából oly fontos tizenkét előző kötetet nem sorolják fel.)

Hatvan minden bizonnyal a X–XI. században keletkezett településeink egyike. Első említése 1235-ből ismeretes. Mint jeles egyházas hely szerepel az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékekben; 1406-ban már mezőváros (oppidum), messze földön ismeretes vásárokkal. A XV. században Nagy- és Kishatvan birtokosa a *Hatvani család*. Nevének eredete és jelentése mindmáig vitatott. Legnagyobb a valószínűsége annak, hogy a város neve a „hatvan” magyar számnévből keletkezett; *Kiss Lajos* véleménye szerint személynévi áttétellel. A palánkfalal körülötté várost 1544-ben a törökök elfoglalták és kincstári birtokká formálták. Kis erősségét várrá fejlesztették, a települést török közigazgatási (egyben kereskedelmi és katonai) központtá szervezték. A törököktől 1686-ban a császári csapatok sok megpróbáltatás után visszafoglalták. A város azonban nem néptelenedett el, mint sokan, sok helyen mondják, csak erősen megcsappant a lakosság létszáma. A kamarai kezelés alá került Hatvant és a hozzá tartozó uradalmat, miután eladni nem tudta, 1701-ben I. Lipót Salm hercegnek adományozta. Salm azonban hamarosan visszaadta az adományt, egyrészt mert jelentkeztek a régi birtokosok, másrészt mert Hatvan szemmel láthatóan mindinkább az elégedetlenkedők, II. Rákóczi Ferenc táborába állt. A hatvaniak, 1709-ben inkább felégették vá-

rosukat és elszéledtek, mintsem a császáriak kezére jussanak. A császáriak csak az elpusztult és az elnéptelenedett Hatvant tudták 1710 októberében elfoglalni. 1711-ben a császár gr. Starhemberg Gundaker Tamásnak eladta Hatvant. 1730-ban *Grassalkovich Antal* kamaraelnök szerezte meg. Főleg *Grassalkovich Antal* birtoklása idején népesült be újból Hatvan. Egyrészt úgy, hogy a csekély számú helyben maradt lakosság mellé visszatelepültek a Hatvanból annak idején elmenekültek, illetve azok leszármazói; másrészt pedig úgy, hogy a környék falvaiból, mezővárosaiból települtek be lakosok. Mindezek magyarok voltak és jobbágysorban éltek. *Grassalkovich Antal* „szívesen telepített németeket” Hatvanba, főleg mesterembereket, de gazdákat, sőt zsellereket is. Olyannyira, hogy 1764-ben a németek száma meghaladta a magyarokét. *Grassalkovich Antal* nagyarányú gazdálkodásba kezdett. Ennek keretében 1762-ben Hatvanban *posztógyárat* létesített. Hogy pedig a posztókészítéshez megfelelő gyapjúról gondoskodjék, finom gyapjújú spanyol juhokat hozott és azokat tenyészítette. A hatvani *Grassalkovich-birtok* juhtenyésztéséről is híres volt. Ez a „gyapjűfeldolgozó posztógyár” voltaképpen nem gyár volt, főleg nem a mai vagy a közelmúlt fogalmai szerint. Hanem manufaktúra. *Csiffáry Gergely* ennek a hatvani posztómanufaktúrának a történetét írta meg korszerű szemlélettel, elsőkézből vett levéltári források alapján.

A posztókészítés az egyik legrégebbi és az egyik legkorábban „iparosodott”, azaz üzemi formákat öltött textilszakma. A posztót nemcsak ruhakészítésre használták, hanem fizetési eszközként is alkalmazták (különösen katonáknál, béreseknél, mesterlegényeknél). A posztókészítés természetes velejárója volt a korai „gépesítés”, például a kallómalom használata. A manufaktúris készítmód két mellékfoglalkozást is létrehozott: a gyapjúmosást (zsirtalanítást) és a gyapjűfehérítést (vagy festést). A gyapjú minőségétől függően többféle posztót készítettek. A durva, keményszálú gyapjűből készültek a csergék (pokrócok), az olcsó ruhaposztók, mint például az abaposztók több fajtája, és a finom, vékony szálú, puha gyapjűből pedig a finom, hajlékony ruhaposztók (különböző vastagságban). Magyarországon a felvidéki gyapjúra épülten Trencsén, Nyitra, Bars megyékben virágzott leginkább a posztókészítés. A Dunántúlon pedig Veszprém megyében. Az erdélyi posztókészítés központja Brassó volt. A hatvani posztómanufaktúrához legközelebbi posztómanufaktúra – híres posztókészítő műhely – *Gácsos* volt. Gyöngyösön is működött ugyan egy kisebb manufaktúra, de jóformán semmiféle hatással sem voltak egymásra a hatvaniak. *Csiffáry Gergely* azt írja, hogy a hatvani posztómanufaktúra megszűnését (1787) *Grassalkovich II. Antal* költségei, gazdálkodáshoz nem érte okozta. Lehet, hogy *Grassalkovich II. Antal* életmódja, hozzá nem érte jelentős mértékben elősegítette a bukást, azonban a hatvani posztómanufaktúra végét nemcsak ez okozta. A XVIII. század végére nagymértékben csökkent a posztófelhasználás. Ami pedig mégis megmaradt, azt a

nyugati nagy, finom gyapjúból dolgozó posztógyárakból szerezték be. A posztóval szemben nagymértékben előtérbe kerültek mindenütt a gyapjúsövet, sőt a len-, kender-, selyem- stb. textilanyagok is. Azonkívül ezek a textilgyárak mint önálló vállalatok jöttek létre és működtek a tőkés gazdasági és társadalmi rendszerekben. Míg ezek a manufaktúrák – a hatvani is – egy-egy feudális uradalom keretében, a rendiség kötelmei között dolgoztak, a feudális rendszer lazulásával, bomlásával, majd felszámolásával párhuzamosan buktak meg, illetve kisebb számban alakultak át gyárakká.

Siffary Gergely könyvében nemcsak a hatvani posztómanufaktúra történetét írta meg, hanem vázolta a posztókészítés módját, eljárásait is. Szólt a kész posztó értékesítéséről, felhasználásának formáiról; egyáltalán mestereinél vázolta fel a posztó szerepét a népeletben. Mindezt Hatvanhoz, a hatvani posztómanufaktúrához kötötte, de országos kitekintéssel tárgyalta. A könyvből – rövidsége ellenére – a konkrét történeti anyag, adatokon túl megtudhatjuk, hogy milyen jelentős szerepe volt ennek a negyedszázadot megérett posztómanufaktúrának Hatvan (és környéke) gazdasági, társadalmi és kulturális életében. Ez, ennek megmutatása a könyv legnagyobb érdeme.

Bárscsak számos ilyen helyi feldolgozás készülne!

Dankó Imre

Két könyv a Batthyány családról¹

A Batthyány Társaság a közelmúltban két figyelemreméltó könyvet jelentetett meg a Batthyány családról. A több mint ezeréves, grófi, majd hercegi rangra emelkedett történelmi magyar családból hadvezérek, politikusok, főpapok írásos munkái maradtak az utókorra. A jobbára jeles kardforgató Batthyányak az utóbbi fél évezredben 22 tollforgató adtak az országnak, ebből tíz szerzőt válogatott össze Sumonyi Zoltán szerkesztő a Batthyány breviárium című „olvasókönyvbe”.

Batthyány Orbán 1547-ből ránk maradt két versétől a boldog emlékü Batthyány-Strattmann László naplójáig csaknem négyszáz évet fog át a válogatás. Szerepel az összeállításban Balassi Bálintnak Batthyány Boldizsárhoz 1585-ben, majd fiához, Ferenchez 1590-ben írt levele, valamint a költő Zrínyi Miklós 1648-as keltezésű levele az unoka Ádámhoz. Batthyány Ádám (1610–1659), aki női ágon éppúgy dédunokája volt a szigetvári hős Zrínyinek, mint a költő, 1630-ban grófi címet kap, de íróként, krónikásként is jelentős. I. Rá-

kóczi György erdélyi fejedelem elleni hadműveletek során írt 1644-es naplójának fontos kordokumentum.

Másfél évszázaddal későbbi a következő szemelvény, részlet Batthyány Vince úti leveleiből, 1805-ből. Szerzője beutazta egész Európát, s élményeit német nyelvű könyvekben jelentette meg. A forradalom és szabadságharc korát idézik Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök és Batthyány Kázmér, az 1849-es Szemere-kormány külügyminisztere írásai.

Ismét új korszakot, századunk zaklatott világát jelenti a válogatás utolsó három szerzője: Batthyány Ervin szociológus, az anarchista tanok egyik első magyar hirdetője; Batthyány Tivadar politikus, aki 1917 és 1918 között három egymást követő kormányban is miniszteri posztot tölt be; valamint Batthyány-Strattmann László szemsebész, a köpcsényi, majd körömdi kórház alapítója és fenntartója, a „szegények orvosa”.

Ezen breviárium megjelenésének a keresztényi elkötelezettségét mindennapi munkája során bizonyító, szentként tisztelt orvos halálának hatvanadik évfordulója adott különös időszerűséget.

Batthyány-Strattmann László unokája, a burgenlandi Németújváron élő gróf Batthyány Zsigmond a családi emlékeztetre, valamint levéltári, könyvtári kutatásokra alapozva megírta a familia történetét. A könyv szintén Sumonyi Zoltán szerkesztésében jelent meg.

A szerző nem tör írói babérokra, mint a bevezető sorokban írja: „feladatomban a Batthyány család és a magyar nemzet alázatos szolgálatát tekintetem”. A munka a család szemszögéből látja a Batthyányak és Magyarország történetét. Ez a családi história néhol eltér attól, ami a hivatalos történelemkönyvekben szerepel, általunk kevésbé ismert Batthyány hősöket emel ki, s olyan nőalakokat hoz közel, mint Zrínyi Dorotya vagy Poppel-Lobkovicz Éva.

A család első ismert őse a gyászos emlékü Lech-mezei csatamezőn 955-ben elesett Őrs vezér. Ő a németújvári és kővágóórsi Batthyány család egyik névadója. Felmenői horkák, azaz a hadak főparancsnokai voltak, a honfoglalás kori magyar társadalomban. Őrs büszke utódai, akik a magyar királyok rokonaiként eleinte fontos tisztségeket láttak el, nem szívelelték az udvarban eluralkodó nyugati hatást, s fokozatosan kiszorultak a király környezetéből.

A szerző szerint Katona József Bánk bánjában Mikhál bán alakját a Miske nevű Batthyány ősről mintázta. A családi hagyomány szerint azonban Miske, a királyfi nevelője, bár részt vett az összeesküvésben, megmentette a gyermek életét, s Vasvár várába menekítette. Jutulmul Edericset és Szigligetet vagy Sümegyet kapta II. Endrőtől. Miske fia, Mátyás fiatalon lett esztergomi érsek s a IV. Béla által létrehozott első kancellária vezetője, a muhi csatában esett el. Halálával a család hosszú időre eltűnik a történelem előteréből.

Batthyány György de Kővágóórs nevében szerepel először a Batthyány, s utóljára az Őrs elnevezés, utalva az 1398-ban kapott Batthyán birtokra. Utódai már nem használták az ősi nevet. A csa-

¹ Batthyány breviárium. Batthyány Társaság, 1991

Gróf Batthyány Zsigmond: Őseim. Batthyány Társaság, Ex libris Kft., Bp. 1992

ládi címert 1500-ban kapják II. Ulászló királytól, míg Batthyány Ferenc, aki már fontos méltóságokat viselt, 1524-ben II. Lajostól elnyerte a németújvári várat.

Ettől kezdve a család németújvári Batthyány néven szerepel a magyar történelemben. A század kiemelkedő alakja volt a nagy műveltségű, könyv- és zenebarát Batthyány Boldizsár (1538–1590), akit már az előző könyv kapcsán is megemlítettünk. Fiatal korában Bécsben és Párizsban tanult, majd beutazta Európa nagy részét. Másfél évet töltött II. Ferenc francia király környezetében Amboise-ban és Orleans-ban. Személyesen ismerte Luthert és Pieter Brueghelt. Németújváron nyomdát rendezett be, s három év alatt tizenhat könyvet nyomtatott ki. 1566-ban feleségül vette Zrínyi Dorottyát (Doricát), aki legendásan jó feleség, családanya, az igen kiterjedt rokonságban álló Batthyány és Zrínyi nemzetség összetartója, nagyszónya lett. Minderről választékos, szép magyar nyelven írt levelezése tanúskodik. Boldizsár alapozta meg a hatalmas németújvári családi könyvtárat és levéltárat. Könyvtárának folyamatos bővítése érdekében állandó levelezésben állt francia és német könyvkereskedőkkel. A XVI. századi magyar bibliotékák legnagyobbika később sem szóródott szét, mind a mai napig együtt maradt, s a leghosszabb élettartamú könyvtárunknak tekinthető. A hagyomány szerint nagyon szerette a zenét is, udvarában állandóan tartott muzikusokat.

A család gazdag levelezése nagy részben fennmaradt, amiből a Batthyányak és rokon családok életformájára, szokásaira lehet következtetni. Meglepő, hogy a XVI–XVII. században mennyi szép magyar nyelvű, versekkel átszőtt levél íródott. S ami még érdekesebb, a frissen beházasodott külföldiek is magyarul írtak.

A szerző a Pázmány Péter hatására rekatolizáló és grófi címet elnyerő Batthyány Ádámg vezeti ősei történetét. Hiszen innen, akár a grófi, akár a hercegi ágat tekintjük, szakszerű történettudományi munkák állnak a rendelkezésre. Így az utolsó háromszáz év kiemelkedő alakjairól már csak címszavakban kapunk tájékoztatást. Pedig közéjük tartozott herceg Batthyány Lajos, az utolsó nemzeti nádor, gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök, két miniszter, Kázmér és Tivadár, egy hercegprímás, Batthyány József, két püspök, Ignác erdélyi és Vilmos nyitrai, hogy csak a legjelesebbeket említsük.

Mindkét művet haszonnal forgathatják a magyar történelem, a művelődés- és család történet iránt érdeklődők.

Udvarhelyi Nándor

HENRI H. STAHL:

A régi román falu és öröksége¹

A Miskolczi Ambrus szerkesztette *Encyclopaedia Transylvanica* sorozatban – a tudományos együttműködés, a kölcsönös megismerés és a

párbeszéd jegyében – újabb kötet jelent meg. A könyv válogatás korunk talán egyik legnagyobb kelet-európai társadalomtörténésze, a francia-német eredetű, de ízig-vérig bukaresti polgári értelmiségi, *Henri H. Stahl* e tárgy körben született írásaiból. 1991 őszén, századunkkal majdnem egyidősen távozott közülünk örökre a Dimitrie Gusti-féle monografikus iskolának az a munkatársa, akit a faluközösségek iránti szenvedélye és független személysége sajátos egyéni utakra vitt, s akit nem csupán kutatási területeinek sokfélesége, több évtizedes, olykor önmagát is meghaladó elmélete, marxista fogalmi gondolkodása, de mindvégig pártonkívülsége miatt (és még folytathatnánk) nem könnyű – és talán nem is lehet – besorolni.

A kötet a kölcsönös megismerést szolgálja – állítottuk –, de műveinek összessége még saját hazájában sem ismert, munkásságának lezárultával elfektetett, kiadatlan kéziratai még várnak erre.

Henri H. Stahl először a család atyai barátja, Nicolae Iorga környezetében fedezi fel a régi román falu értékeit, amelyeknek szenvedélyes, de nosztalgiaiktól, mítoszoktól mentes vonzókörébe kerül egy hosszú emberöltő időtartamára. Társadalomkutatóként számára a „modernizáció” törvényszerűnek tűnt ugyan, de az ún. haladás által elfedett archaikus román falu pusztulófélben, eltűnőben lévő értékeire jó szemmel és őszönnel figyelt fel. A romantikus faluszemlélettől, akár csak az ezzel kapcsolatos nacionalizmustól, elhatárolja magát. Ugyanakkor ő az, aki Romániában talán a legszebb sorokat írja az élő népi kultúráról, és arról, hogy miként működik ez, miként teremti meg a hagyományok a népi közösség kulturális kohézióját.

„...igazán élni, illően hinni csak úgy lehetett, hogy azt őseinktől örökölték. Az ő falujukat választotta magának rendíthetetlen nyugvópontul a valódi világ öröktől fogva és mindörökké. Számukra nem létezett történelem. Ameddig emlékeztük visszanyúlt, semmi valóban új nem történt. (...) Életük bizonyossága arra a hitre épült, hogy ugyanazt ismétlik, ami volt a kezdetekkor is. Valamennyi szertartásuk és rítusuk értelmét az egykor volt dolgok mágikus erejű megismétlése adta. Látták, hogy múlnak az évek, emberek születnek és halnak meg sorban anélkül, hogy valami változna. A boldog vagy szerencsésen világ olyan, amilyen, és nem is lehetne más. Dolgukra indultak mindennap, vették az ekét és szántottak, legelőre hajtották a borjakat, mesterségeket űztek, úgy, ahogy azt a szülőktől tanulták még gyermekkorukban. Nézték, ahogy a búza nő, legel a jószág, gyermekeket hoztak világra, látták meghalni az öregeket és eltemették egymást, csak néha

¹ *Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége.* Encyclopaedia Transylvanica sorozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Román Filológiai tanszék. 1992. 236. old. Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta *Miskolczi Ambrus.* Az utószót írta *Rostás Zoltán.*

engedve meg maguknak egy-egy ünnepet; megnyegzőkön, keresztelőkön eljártak egy órát, s olykor még be is rúgtak.

Természetesen közbejötték különböző szerencsétlenségek is: szárazság, jégverés, árvizek, járványok, háborúk, ellenséges hadak betörése, a helyi urak önkénye; olykor lázongás is tört ki, ha úgy találták, hogy valami nem Istentől való, hanem tőle elrugaskodott és törvénytelen; ha megbomlott a dolgok természetes és hagyomány által megszentelt rendje. Am számunkra még ezek a helyzetek is természetesnek tűntek, abban az értelemben, hogy megtörténtek."

Empirikus eredményeit saját bevallása szerint sem sikerült átfogó, koherens elméletbe foglalnia; ha érdemeit kívánnánk méltatni, elsősorban módszertani hozamát, valamint az archaikus román faluról gyűjtött társadalomtörténeti, folklorisztikai adatainak elemzését sorolnánk fel. De szólnunk kell itt arról a hatásáról, amelyet a romániai – román és magyar – szociológusok több nemzedékére, esetleg épp tanítványaira gyakorolt: a két világháború közötti időszakban, akár csak néhány évtizedes kényszerű szünet után (amikor a szociológia ott is burzsoá áltudomány minősült), az 1960-as évek végén újrainduló szociológiai kutatások és egyetemi oktatás során.

Életének és tevékenységének számtalan magyar vonatkozása is van: néprajzi gyűjtőútjain találkozott Bartók Bélával, akiről felejtetetlen emléket őriz; a monografikus iskola nemzetközi tekintélye (az 1939-es szociológiai világkongresszuszt Bukarestben akarták megtartani, a háború közbeszűrt, de ekkor hozták létre rövid két hónap alatt a ma is híres bukaresti falumúzeumot) számos neves magyar társadalomkutatót vonzott tapasztalatcserére: Lükő Gábor, Venczel József, Demeter Bélát, elismeréssel írt róla Németh László, Balassa Iván és mások.

H. H. Stahlt élénken foglalkoztatta a falusi élet megismerési lehetőségeinek feltárása: a monografikus kutatás zajos, látványos, a falu világát felkavaró csapatmunkájával szemben hasznosabbnak találta és így gyakorolta a magányos, csendes, a falu életébe kaméleonszerűen beolvadó kutató adatgyűjtését. „Annak a módszernek a híre, amelyet később a francia etnológia participationnak, az amerikai szociálanropológia részt vevő megfigyelésnek nevez.

A kelet-európai falukutatás mondhatjuk így hőskorában a minden kényelmetlenséget vállaló bukaresti ügyvédjelölt – az akkori szobatudósok nagy megrökönyödésére – felejtetetlen élményeket teremtett magának, – későbbi emlékiratai és olvasói számára is. „A valóság vonzásában” kalandos gyűjtőutakra indult, melyekre így emlékezik: „A magányos kérdező mesterségében van valami kaméleonszerű, mert arra szorít, hogy a környezettel körülbelül hasonló öltözetben járj, hogy utánaózd őket abban, ahogy viselkednek, beszélnek... elmész valamennyi templomba, jobbról balra veted a keresztet az ortodox és megfordítva a katolikus szertartásokon, leveted lábbelid a mecsetekben és befeded a fejed a zsinagógákban...”. Így kellett viselkednie, ha be akart ha-

tolni a falusi élet titkokkal teli világába, amelyet idegenek előtt nem fedtek fel, hiszen e falvak parasztságát „mindenkori elnyomott osztály lélek-tana jellemezte”. Sikerként könyvelte el, ha egyik faluban holmi diókereskedőnek néztek. Máskor hosszabb ott-tartózkodása alatt tudatosan „csil-lagjósna” fogadtatja el magát, hogy minél érdekesebb néprajzi termést kapjon. Vagy: korondi fazekasokkal jár vásárról vásárra, annyiért árulván a cserépedényeket, amennyi gabona beléjük fért.

A néprajz, ezen belül is különösen a halál kérdésköre, a kollektív emlékezet kérdései mellett – vagy talán elsősorban – az agrárviszonyok története, az agrártáj mint történelmi dokumentum érdekelt, szociológusként. Terepmunkáját is a hegyi pásztorkodással foglalkozó Vrancea vidék falvaiban kezdte. Ezt a módszerét szociológiai archeológiának nevezte. A kötet e kezdeti tanulmányaiból is közül a válogatásban, amelyben a kronológiai szempontok tematikus elvekkel fonódnak össze: az első rész az 1930-as évek két tanulmányával megvilágítja, miként haladja meg H. H. Stahl a romantikus faluszemléletet és a szocialista messianizmust. A román fejlődés sajátosságairól szóló második rész három tanulmánya 1938, 1981 és 1986-ból származó tanulmányokat fog össze, a harmadik rész – *Szemben a múlttal és a jellel* – 1981-es emlékirataiból, valamint 1983-ban megjelent esszégyűjteményéből ad közre szemelvényeket.

Miskolczi Ambrus *Bevezetője* a két világháború közötti Románia szellemi, tudományos életének mély ismeretéről tesz tanúságot, akár csak Rostás Zoltán arcképvázlata az általa személyesen is jól ismert román társadalomkutatóról. A bemutató írások segítenek eligazodni a magyarországi olvasónak a román szociológiai iskola értékes hagyományai felfedezésében, kelet-európai szellemi műhely jellegének megértésében, a monografikus iskolán belüli tudományos differenciálódás sokszínűségében.

Demeter Zayzon Mária

LÁBADI KÁROLY:

Meg vagyok én búval rakva

Lexikonok nem őrzik a nevét, még a Révai nagylexikon is csak öccsét, Zsigmondot, a híres műfordítót említi. Am Ács Gedeon *Lábadi Károly* személyében olyan lelkismeretes és alapos kutatójára talált, ami megoldani látszik a meglepően gazdag életmű szakszerű és mielőbbi, teljes körű feldolgozását. Az 1819-ben, Belyén született és 1887-ben Csuzán elhalálozott tudós pap sorsa és munkássága annak bizonyítéka, hogy a világtól elzárta, Európától távol is lehetséges egyetemest alkotni és európaiként élni és gondolkodni.

A több mint ötezer lapnyi – az Országos Széchényi Könyvtárban és a Szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött – anyag, Ács Gedeon különböző feljegyzéseinek értő birtokbavétele és szak-

szerű feldolgozása nem csupán idő és energia, hanem legalább ilyen mértékben a drávaszögi népelet, hit és hiedelemvilág kiváló ismeretét, no és megfelelő szintetizáló képességet igénylő feladat. Ki lehetne hát hivatottabb ennek elvégzésére, ha nem Lábadi Károly, kinek egész eddigi munkássága ezt az utat követte meglehetősen következetességgel.

Az iskolai tanulmányait Laskón, majd Halason, a főiskolát és egyetemet Kecskeméten, valamint Debrecenben végző Ács Gedeon útja a laskói szöszéktől – az 1848-as forradalom melletti szimpátiája és személyes példamutatása következtében, miután maga is csatlakozott a Habsburgok ellen harcolókhoz és tábori lelkész lett – szinte törvényszerűen vezetett el a kényszerű emigrációhoz. Am az Újvilágban, azaz Amerikában töltött évtizedet megelőzték a Kossuth Lajos és szűkebb kíséretének tagjaként a törökországi Kiutahiában megélt esztendő (1849 és 1851 között). Itt készült feljegyzései már sok mindent elárulnak az éles szemű megfigyelő és hiteles krónikaíró képességeiről. Am mindez a maga teljességében – ahogyan Lábadi könyvében sokoldalúan bemutatja – Amerikában bontakozott ki, ahová 1851 novemberében érkezett, és ahonnan – ugyancsak kalandos esztendő után – 1861 februárjában tért vissza, hívei hívó szavára, a Drávaszögbe.

Ács Gedeon a naplóiírást 1844-ben kezdte el, majd 1856-tól – mintegy évtizednyi kihagyás után – Amerikában folytatta, végezetül idehaza jegyezte fel mindazt, mit szokatlannak, a környezetétől eltérőnek, sajátosnak és eredetinek ítélt. Egészen 1863-ig vezette, talán tovább is, csak még nem sikerült fellelni az ezután született feljegyzéseit.

A korai írásokat elsősorban olvasmányélményei töltik ki. Az amerikai feljegyzése (*Bostoni jegyzetek*) már saját sorsának krónikái is, azon élmények, megfigyelések összegzései, melyekkel Lábadi Károly tulajdonképpen nem is foglalkozik könyvében, jóllehet ezek feldolgozásával válhatna teljesebbé a maga torzó művtárában is imponálóan gazdag és sokoldalú alkotót mutató Ács Gedeon-kép. Ez persze egyszersmint kijelölheti az utóbbi időben egyre gazdagodó Ács-kutatások további lehetséges irányát is.

A kismonográfia Ácsnak a Drávaszögre vonatkozó néprajzi tárgyú feljegyzéseit teszi közzé, rendszerezetten és értő elemzésekkel, azzal a gondossággal és szakértelemmel, mely Lábadi korábbi munkáit is jellemezte. A *Népdalok* című fejezetében bemutatott anyag külön értéke az, hogy egyrészt szerzőjük, Ács Gedeon éppen a népdalokról írta a legteljesebb fejtegetést, másrészt az, hogy ez a fennmaradt legkorábbiak számító forrás a drávaszögi dalairól. Olvasmányélmények és a ténylegesen hallottak hatására született a könyvben bemutatott *alsó-baranyai mondák és közmondások, szólásfélék*, bizonyítva a tartalmi gazdagságot, a fordulatosságot, a népi emlékezet hatékony működését, például a Rákóczi Ferenc vagy a Kossuth Lajos emlékét őrző mondákban. Ács – Lábadi által közölt – 234 proverbiuma szerzőjük kiváló emlékezőtehetségét és tudását mutatják. Külön fejezetben mutatja be Lá-

badi a tudós pap *etimológiát kísérleteit*, a különböző tájnyelvi szavak, kifejezések eredetét magyarázó törekvéseit, majd a naplóban feljegyzett mulatságos történeteket, *anekdotákat, elméncskéket*. A közzétett 128 szöveg mintegy negyven százalékának van irodalmi forrása, a többi alapjául Ács saját életének humoros történései vagy a másoktól hallottak szolgáltak. Ezek a közéleti, erotikus-szerelmi, egyházi jellegű, családi életéről szóló vagy éppen történeti tárgyú tréfás szövegek igazán friss, érdekes és élvezetes olvasmányok ma is.

További elemzése során Lábadi számba veszi az *emberélet fordulóival* (a születéssel, a házassággal, a lakodalommal, az őszi szőlőőrzéssel, a halállal, a temetéssel) *összefüggő szokások* leírását. Bemutatja az Ács-naplóban szereplő *jogi népszokásokat*, mint az újszülöttek névadását, az egykezés orvoslását célzó fűvágás gyakorlatát, amely 1819 és 1861 között minden 6–7. házasságban a szülők által hozott férjet eredményezte, a közösségi normákat megsértőkkel szemben a kapcsolatmegszakítást, a „kinézést”. Közli a naptári év szokásait is, köztük a háromkirályokat, a pálfordulást (január 25.), a gyertyaszentelőt (február 2.), a húshagyót és a hamvazószerdát, Szent György-napját (április 23.), Lucát (december 11.), Ádám, Evát (december 24.), az aprószenteket (december 28.). A kötetet a természetfeletti erejű lényeket, a drávaszögi hiedelemvilágának alakjait, valamint az Ács által leírt *praktikák, varázslások és babonák* továbbbélését bemutató fejezet zárja. Gazdag múlt századi forrás ez – állapíthatja meg joggal Lábadi –, hiszen tündérek, boszorkányok, betegségdemónok, sárkányok, (házi)kigyók népesítik be, továbbá a szerelmi varázslás, az álomfejtés és egyéb mágikus eljárások és babonák teszik sokszínűvé a képet.

És ne feledjük: Ács Gedeon személyes élményekre támaszkodó, hitetlen író elbeszélő volt, feljegyzései tehát fontos forrásai a drávaszögi népi kultúra XIX. századi állapotának. Munkássága méltó folytatása annak a szellemi örökségnek, melynek központjában Sztárai Mihály és Szegedi Kis István állt, igaz, néhány évszázaddal korábban. Lábadi külön érdeme ezen örökség szorgos és következetes ápolása: az Ács Zsigmonddal és Gedeonnal, meg a drávaszögi proverbiumokkal és népballadakkal foglalkozó tanulmányok után most önálló kötetben adózva a Drávaszög minden bizonnyal legjelentősebb múlt századi szellemi kiválóságának.

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság kiskönyvtára sorozatban megjelent szerény kivitelű kötet a szakemberek és a határon túli magyarság története iránt érdeklődő, kultúrája iránt fogékony valamennyi olvasó érdeklődésére számíthat. Különösen olyan időkben, amikor a drávaszögi népdalból vett címek sajnos különös időszerűsége van. És csak reménykedhetünk abban, hogy nem az idők végeztéig. (Forum, Újvidék, 1992.)

Szirtes Gábor

Így éltünk az Érmelléken

Tamási Gáspár emlékezetes önéletírása, az 1970-ben megjelent *Vadon nőtt gyöngyvirág* dobentette arra az irodalmi köztudatot, hogy milyen kiapadhatatlan mesélő kedv, élménygazdagság, lelki derű él továbbra is az egyébként végsőkig kiszikkasztott parasztságban. Nemcsak századunk elején volt érvényes Móricz Zsigmond megfigyelése, *A boldog ember* első mondata: hatalmas az emberben a közlési vágy. Csakhogy Jó György ideje óta a paraszti mesélők, a naiv emlékezők a maguk szűk körébe vonultak vissza, vagy éppen magukba zárkóztak, valamennyiünk szegényedésére. Ezt a sorvadást és lélekpusztító hatását ismerte fel a Lakitelek Alapítvány, s hogy megfordítsa a folyamatot, pályázatot írt ki paraszti emlékezőkre. Gazdag termés gyűlt be, amely minden bizonnyal nemcsak a folklórt, de az általános magyar kultúrát is gazdagítani fogja.

Nyilván a mai népi, paraszti emlékiró sok esetben már tanító, tanár, újságíró, egyáltalán értelmi-ségi, a hétszázéves magyar irodalom nagy műveinek jó ismerője, de élményei, érzelmei vagy éppen tudatos szerepvállalása változatlanul elindító közösségéhez, egy-egy faluhoz, városnegyedhez, kistájhoz fűzi. Népi emlékirónak nevezném a külvárosok krónikáit is, s ugyancsak így azokat, akik némely vidékek lakóinak történelmi tapasztalatait, nyelvjárási sajátosságait rögzítik.

Kiss Józsefet az Érmellék küldte. Ez a táj Ady Endrét adta a magyar irodalomnak, innen indult el egyenesen az óceán felé. Ady pályája, eszméje, költői habitusa a táj népi emlékezőinek az alkatát, arculatát is meghatározza. Kiss József a paraszti faluszéletről újságíróvá, könyves emberré emelkedett, sorsa a nagy társadalmi átrendeződés során Bukarestbe röpítette, hogy öt esztendő múlva visszatérjen szülőföldjére. Majd hosszú idő múltán, felesége betegsége okán kaj megint vándorútra, öreg fejjel, hogy a magyar királyok első városában, Esztergomban telepedjék meg. A nemzet szívében tudatosult benne igazán szatmári öröksége, emlékezésében büszkén idézi az elhagyott táj nagyjait. Adyval együtt Kölcsey Ferencet, Móricz Zsigmondot, Kaffka Margitot vagy a tasnádi Bíró Lajost, aki a maga emberségével a pápuák földjén, szerzett dicsőséget az Erdély és a nagy magyar Alföld közé szorult Partiumnak, illetve az egykori Ecsedi láp vidékének.

Így éltünk az Érmelléken. Kiss József ezt a címet adta most megjelent emlékezéseinek. A szerző legelevenebb egyéni élményei ma is a hajdani lápi emberek sorsa, gondolkodásmódja, élete és jövője, vagy inkább eltűnése. Csakhogy hiába tünk el a mocsarak, szűnt meg a nádaratás, száradtak ki a csónakutak egyik lápi szigettől a másikig, takarták ki magukat a bozótos rejtékek, amelyek annyiszor mentették meg a vidék népét a török portyázóktól, a génekből ivódva megmaradtak a majdnem ezeresztendő, félig szárazföldi, félig vízi élet rezzenetei, és a képzelet tovább őrzi

a meséket gémeokról, darvakról, kőcsagokról, s még inkább a ...vítüendékről.

Régóta kísért az az ötlet, hogy a népi emlékezés mélyrétegeiben kellene megkeresnünk, ellenőriznünk nemzeti tudatunk jellegét, azonosságát vagy eltéréseit a történészek által kialakított képtől. Mi hatolt igazán milliók lelkébe és mit vetettek el ösztönösen mint hamisnak érzett ismeretet vagy érzelmeket? Régmúlt századokról a maiaknak nem lehetnek személyes tapasztalataik, de a szülő, amelyen átesztünk vagy megakasztják az iskolai oktatással, az olvasott könyvekkel, hallott előadásokkal hozzájuk érkező üzeneteket, híven árukkodik lelki alkatukról, érzelmeikről. Kiss József például megindító epizódot mond el arról, hogy édesanyja, a három elemi osztályt járt parasztasszony miként ébresztette fel benne a magyarságtudatot egy március 15-i reggelen. Román uralom alatt élt az Érmellék, tilos volt a '48-as forradalom nyílt vállalása az erdélyi magyarok számára. De Kiss néninek ki tilhatta meg, hogy egy fehér hóvirágot, egy tűzpiros muskátit és egy illatos, zöld rozsmaringagot csokorba kössön, és ezzel ébressze Jóska fiát meg ennek leánykatestvérét? Halkan mondta nekik, inkább csak sügta, hogy nagy ünnepek van ma, magyar ünnep, de ezt csak a szívük mélyén tisztelhetik, másként hamar elviszik őket a román zsoldárok. A faluszéli zsellérházban pedig a reggelizőasztalnál az érmelléki parasztember, Kiss József édesapja belekezdett a fájdalmas szövegbe: *Hazádnak rendületlenül, légy híve, oh, magyar!* Mintha Vörösmarty éppen erre az alkalomra, éppen az érmelléki parasztnak írta volna lélekindító költeményét.

Beleivódott az érmelléki magyar tudatokba a kuruc kor emléke is, olyan mélyen, hogy a még később kiderített tévedések is életigazsággá rögzültek. Hogyne élne itt Rákóczi emléke, a kuruc szabadságharc, mikor Szatmáron vagyunk, ezen a vidéken található Nagymajtény szomorú síksága, ahol 1711-ben letört a zászló... Kiss József a nagyapját idézi fel, aki a majtenyi síkon levette fejéről viharvert süvegét és csak ennyit motyogott: „Hej, Károlyi... Károlyi...”. Immár a történészek szépen kiderítették, hogy Károlyi Sándornak akkor már nem maradt más lehetősége, csak a fegyverletétel, és hogy ezzel lényegében az erősen megfogyatkozott magyar nép további pusztulását akadályozta meg. A történészek józan felismerése azonban nem vált soha a népi emlékezet, a nemzeti tudat alkotórészévé, bizonyára azért sem, mert akárcsak a jobbágyfelszabadító 1848 esetében, az érmelléki szegénység társadalmi lázongása és reményessége kapcsolódott Rákóczihoz, a kurucokhoz és fordult Károlyi Sándor pacifikálása ellen. A rabság visszatértét látták és látják ebben.

Néha egyenesen megtévesztő az az érzelmi réteg, ami a történelem rideg tényeihez tapad. Kiss József emlékezéséből visszahalljuk negyvenöt esztendő szólamiit a második bécsi döntés ellen, mintha ez egyenesen a nép, a szegénység letiprását szolgálta volna, és ezt a tévedést kétségtelenül igazolni látszik az, hogy a visszatért Érmellék szabad magyar életét a második világháború, az „ár-

pakenyér, facipő" fájdalmas valósága árnyékolta be. Történelmi távlat kellett volna annak felismeréséhez, hogy milyen sors szakad az észak-erdélyi magyarokká mondjuk Antonescu marsall fasiszta román diktatúrájában. Mert ez volt a bécsi döntés alternatívája! A népi tudat önmaga erejéből nem mindig tud a nemzeti célok, a megmaradás, a jövő magasába emelkedni, különösen, ha lehúzza a külső hatás, a hamis, de tetszetősnek tűnő propaganda. Ezzel szemben Kiss József józan szemléletét dicsérik, hogy az 1944 őszi újabb változásokat, a román uralom visszaállítását már egyáltalán nem tartja felszabadulásnak, és egyik villanásnyira betekintést enged a paraszti élet résein át az igazi nemzeti fájdalomra is.

Teszi ezt Kiss József annak ellenére, hogy egyéni sorsát kétségtelenül a felszabadulásnak kikialtolt társadalmi változások fordították az értelmiségi lét, az újságírás, a könyvek, a toll irányába. Újdonság erejével hathat az, amit kezdő újságírói éveiről, a bukaresti magyar napilap (*Romániai Magyar Szó*, majd *Előre*) munkatársairól elmond, a frissen maradt emlékek erejével. Ha egyszer majd megírja valaki – nemzeti adósság ez is! – a bukaresti magyar sajtó immár 132 éves történetét (1860-ban jelent meg az első magyar hetilap a román fővárosban), akkor nélkülözhetetlen adalék lesz ehhez, éppen személyes hitele révén Kiss József emlékezése, mivel szerzőnk élményei nem az uralkodó „politikai irányvonalat”, hanem az élet egyszerűbb és mégis bonyolultabb valóságát őrizték meg arról a csalafinta korszakról.

(Szerző kiadása, a Lakitelek Alapítvány és az Esztergom Barátainak Köre támogatásával. Esztergom, 1992.)

Beke György

KOVÁCS ANTAL:

„Szíp kutya, randa eb”

Szép kiállítású, takaros könyv jelent meg a Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek sorozatban a Felső-Szigetköz állattartásának szókincséről. A nemrég elhunyt mosonmagyaróvári szerző több mint tíz éven át járta a falvakat, s gyűjtésének eredményei éveken át sikeresen szerepeltek megyei és országos pályázatokon. Írásai önálló kiadványként és folyóiratok cikkeiként sok neves hazai és külföldi néprajzos és nyelvész érdeklődését keltezték föl. Pedig Kovács Antal csak nyugdíjas korától hódolhatott néprajzos szenvedélynek, mert ifjú korának eseményei nem tették lehetővé, hogy egyetlen szerzeze meg a kívánt ismereteket.

Szigetköz felső részének 16 falujában 110 adat-szolgáltatótól szerezte azt a sokezeremnyi adatot, amivel tizennégy háziállat neveit, beceneveit, az etetéssel, hajtással, tereléssel, szaporodással és hasznosítással kapcsolatos kifejezéseket, állat-hangutánzókat és az állatok jellemző tulajdonságait, megkülönböztető jegyeit jelölő szót mentett meg a feledéstől. A szigetközi ember szereti álla-

tait és szívesen beszél róluk. Kovács Antal nem zavarta sem magnetofonnal, sem előre elkészített kérdőívvel zömében idős segítőtársait. Fáradtságosabb, de eredményesebb utat választott. Beszélgetett és jegyzetelt. Így aztán sokszor nemcsak a feledésbe merült szavak kerültek elő, hanem a karikás ostor, csörgős bot, trombita, dallamok és versikék is.

Legszívesebben ide másolnám az egész könyvet, de korlátaim csak a kedvcsináláshoz elegendőt engedek bemutatnom. Nos, a szarvasmarha faj- és fajtanevei: marha, jószág, barom, tehény, sola, guru, sudár magyar, parlagi magyar, magyartarka, csímaraha. Hasznosítás szerint: jármosökör, üszötehen, elúhási, göből, göböj. A jármosökör a szekér előtt elfoglalt helye szerint: hajszos, csáli, tézslás, rudas. Nemük szerint a lovak: anyaló, anyakanca, kanca, kancaló, himlő, csödör, ménlő, monyas, monyascsikó, apacsödör. Városi ember számára talán ismertebbek a kutya becenevei: kutyus, kutyuska, kicsinkó, szuszi, szuszu, szuszó, szuli, kisszuli, tyutyu, tyutyuka. Hívó-, terelő- és üzőszavak: gyere, ne, nee, tüledre, haj tee, hahó, hôte, hõó, ájj, hõjj, pssz hõ, curuk, curik, csette, csõtte stb.

Attól függően, hogy milyen disznót ivartalanítanak, a művelet lehet herilis, meccés, kivágás, miskarulás stb. Ki vállalkozna rá, hogy elmondja, milyen árnyalatokat rejtenek a lovak színére utaló jelzők: pej, pejkó, meggyes, deres, ómásderes, vércsederes, legyes, fakó, szõktetett deres...? Ha a disznót vakarják: nyõrcög, dudog, rõfög, nyûszög, nyõszõrög; ha õlik: nyí, nyíll, sivákokdik, síkít, nyüret, hõrög, hõrsög, hõrtyög; ha eszik: csámcsog, csemcsög, harsog, csetteg, cuccog, lafatyul, szürcsül stb. Találunk a könyvben népi humort (a lú zabmotor, szõrmotor), szólásmondást (nyerít mind a kiliti csödör), hiedelmet (mosdik a cica, vendíg gyün), kottákat és verseket. Jegyzetek, szójegyzék és az adatközlök neve zárja a szöveges részt. Illusztrációként Hartai József du-naremetei fafaragó alkotásait, fotókat és Kovács Antalné Rozsondai Éva szép és kifejező rajzait láthatjuk a könyvben.

Kovács Antal nemcsak a szigetközi emberek nyelvének bámulatos gazdagságát, leleményességét és kifejezőerejét adja vissza, hanem a hangzást is. Ez nehéz feladat elé állította az Agrárker Rt. győri nyomdáját, amely dicséretes pontossággal és szép külsővel szedte ki a speciális nyelvészeti jelekkel megtüzdelt szöveget. A nyelvészeknek, néprajzosoknak és laikus olvasónak egyaránt élményt nyújtó könyvet a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat és a Huszár Gál Városi Könyvtár támogatásával a mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete és a Széchenyi Polgári Kör adta ki. Kapható a mosonmagyaróvári múzeumokban, a könyvtárakban.

Tuba László

Rákóczi kis úrfi

Nemrégiben jelent meg az akasztói önkormányzat kiadásában egy csinos kötet. Címe: Rákóczi kis úrfi. Alcíme: Élő népköltészet Akasztón. Balladák és balladás dalok. A könyv anyagát gyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Réthey Prikkel Miklós. A dallamokat lejegyezte: Gál Gyuláné Feró Judit.

A tekintélyes anyag 419 oldalt tesz ki, hatalmas és fáradhatatlan munkát feltételez. Efféle feladatot csak helyben lakó gyűjtő tud megoldani évtizedek alatt.

A könyv kapcsán mégis egy csomó gyakorlati és elméleti kérdés vetődik föl a folklórgyűjtéssel foglalkozó emberben. Írásomban ezeknek adok hangot, s nem kötekedni akarok a minden elismerést megérdemlő szerzővel.

A cím szenciációt ígér, hisz a Rákóczi kis úrfi, a „halálra hurcolt menyasszony”-típusba tartozó középkori francia eredetű ballada eddig ismeretlen volt a Duna-Tisza között. A Lajtha által 1938-ban Törökkoppányban lejegyzett szöveg és dalam szinte hang és szó szerint szerepel az akasztói kötetben, attól az apróságtól eltekintve, hogy itt nem Bodor Katalinnak, hanem Bíró Szép Annuskának nevezik az eladott menyasszonyt. A gyanú ott kezdődik, hogy unikum ez a ballada Akasztón, nincsenek variánsai. Amikor pedig az adatközlőt nézzük, gyanúnk fokozódik, hisz az nem más, mint egy 14 éves kislány 1973-ban. Ne feledjük, akkoriban zajlott a rádióban és a tévében a Röpülj, páva dalosverseny, amelynek egyik „sikerszáma” épp ez a ballada volt. Feltételezhető, hogy a kislány nem a hagyományból, hanem a képernyőről tanulta.

A második világháború előtt gyűjtő népzene-
kutatók még válogattak. Adatközlőik repertoárjából nem jegyezték le mindent. Különbséget tettek népdal és műdal között az előbbi javára. Vajon népdal-e mindaz, amit a nép énekel? – teszi föl a kérdést Kodály Zoltán, s mindjárt válaszol is. „Elvéve egy-egy mai divatos pesti nótá is megütheti fülünket, még régi, népkultúrában élő falvainkban is. Egyesek városiáért, némi városi mázt felszedett, s azzal kérkedő egyének ajkán. De közhasználatba sohasem kerültek. Könnyelmű következtetés volna azt hinni, hogy az egész falu nem tud mást.”¹

Bartók figyelmeztetett bennünket, hol, kitől érdemes népzene-t gyűjteni. „Több eredménnyel kecsegtetnek az olyan falvak, amelyekben kevesebb az idegen hatás, kevesebb a városi befolyás” – írja.² Aztán így folytatja: „...úriemberektől sehoh és semmikor nem szabad, mert nem lehet népzene-t gyűjteni.”³ A „mit” kérdésre így válaszol: „Természetesen nem fogunk iskolában vagy rádióból tanult dalokat gyűjteni, mert az ilyeneket külső beavatkozás oltotta a falu népébe. Minden egyebet (...) elvben legalább is – össze kell gyűjteni.” Főlegesen tartja az országosan ismert műdalok lejegyzését.

A második világháború után alapjaiban változott meg a magyar társadalom. A népi kultúra hordozója, a parasztság nagy tömegeiben vált ipari munkássá, ingázóvá, kétlakivá. A gyermekeikből fölnövő első generációs értelmiség tagjai azonban még családi emlékeik miatt gyakran épp oly jó „adatközlők” lehetnek, mint szüleik. Egészében véve azonban az iskola, rádió, a mozi, s legújabban a tévé hatására mind inkább háttérbe szorult a hagyományos kultúra. Ezt felismerve a folklórkutatás új típusú terepmunkákba kezdett. A „jelenkutatások” során a hiedelemmondák már másodlagos állapotban kerülnek elő vagy helyettük csak ál-hiedelemmondák lehet gyűjteni. Mind nagyobb szerepet kap a meglehetősen amorfi, úgynevezett igaz történet. A tündérmesék helyét elfoglalják a hazug mesék, egyre gyakrabban találkozunk a ponyva hatású tüköző kalandmesével, a siratókat csak siratóparódiákban ismerik. Halmos István az ötvenes évek második felében egy Szatmár megyei falu zenei életében már igen nagy számú „népdalszerűtlen”, idegen formájú dallamot is megfigyelt és lejegyezt.⁴ Balladakutatók mostanában fedezik föl a versbe szedett, prózára emlékeztető naturalisztikus kórházi balladát. „A klasszikus formákból való kiábrándulás eredménye – írja Katona Imre –, hogy a népművészet a két világháború között már nem újult meg, (...) népköltészetről pedig úgy szólva általában nem beszélhetünk.”⁵ 1977-ben Kriza Ildikó örömmel nyugtazza az újabb terepmunkák eredményeként megjelent, egy-egy tájegység folklórányagát bemutató kiadványokat, megállapítja azonban, hogy ezek „a letűnt idők népköltészetének maradványai”⁶.

Nézzük az előbbiektől kitérően az akasztói kötetet. A parasztköltők versein kívül 200 szöveget tartalmaz. Ezek közül (szerintem) 68 (34%) vagy lírai népdal, vagy neves költők nem folklorizált versei, nagy részük pedig magyarnóta, kuplé, kiabálóan idegen dallam és szöveg. A maradék 132 adat (66%) belefelel a még így is tágan értelmezett népköltészet fogalmába. Ennek 20%-a (23 db) régi középkori, 13%-a (18 db) régi legendaballada vagy újabb vallásos ponyvaballada 32%-a (43 db) 18–19–20. századi ponyvaballada, 19%-a

¹ Kodály Zoltán: A magyar népzene 1973. 14. old.

² Bartók Béla: Miért és hogyan gyűjtünk népzene-t? In: Bartók válogatott zenei írásai. Bp. 1948. 47. old.

³ Uo. 48. old.

⁴ Halmos István: A zene Kárménjében. Bp. 1959. 17. old.

⁵ Katona Imre: A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományának közleményei IX. 1–4. 190. old.

⁶ Kriza Ildikó: Epikus költészetünk a századfordulón Ethnographia 1983. 207. old.

(26 db) betyárballada és 16%-a (22 db) új ballada. A község repertoárjának tehát a ponyvaballadák és a betyárballadák vezetnek, de még így is jelentős a régi népballadák aránya.

A szerző a szakember számára a jobb eligazodás érdekében megadja a balladák típuscímét, illetve ha nincs, maga alkot ilyeneket. Az egyes szövegek besorolása azonban nem mindig helyes, s az egyes balladaműfajok nem következetesen zártak a sorrendben.

Az akasztói „balladák és balladás dalok” egy jelentős része nem népköltészet. Engedjessék meg itt egy subjektív megjegyzést. E sorok írója egy polgárosult község iparoscsaládjának gyermekeként az 1930–1940-es években e dalok jelentős hányadát ismerte és énekelte. Újkécske – más magyar falvakkal – ekkor már Európára nemzetközi zenei szeméjének lerakata volt. Hol nem ismerték az első világháborús érzelmes dalocskákat: „Tábornoznél leveletem írom? (Én úgy tudtam: „Ágyúcsőre tábornóz világit”). No de hogy ennyi szentimentális versszak rakódott erre a silány dallamra...! A második világháború idején mi, diákok is énekeltek a hadirokkantát, majd alkoholistává váló hadnagyocskára történetét. Tudunk a Valahol a Volga mentén dallamára néhány versszakot, s lám, az akasztóiak ebben is túlszámnyaltak. Iparoslegények fújták az antianya archetípusról szóló kuplét: „Édesanyám, minek ez a baba?” Még emlékszem, amikor 1950-ben először hangzott föl a magyar rádióban a „Pusztá néma táj” kezdetű szovjet „városi népdal”. Ez mára magyar népköltészet volna? Érzélgős kuplé a kidobott vén cigányról (Zöld erdő mélyén) és az alvilág és börtön romantikáját kifejező „Mikor én még kissrác voltam”. (Én „hazulról” így tudom: Mikor még bölcsőben feküdtem.) Lám, még a szövegét is modernizálták. Ezek műdal voltát a szerző közli.

Sok dalszöveg „magyaros” vagy „népies” tartalma miatt válhatott népszerűvé. Egy jellegzetes „cigány skálán” megszólaló, hetvenéves ember által előadott dal egyik verszaka legyen elretentő példát. (91.)

„Este mikor kigyúlnak a csillagok az égen,
Cigányleány hegedűje sír az erdőszélen.

Belesír az éjszakába, mesét mond a csacska szája,

Szerelmesen simul hozzá az a kis cigányleány.”
(Sic!)

Hasonlóan és egyértelműen magyarnóta az Alkonyat száll a pusztára (93), a Volt nekem földem is (95). De nézzük, mit ír Illyés az egyik akasztói „balladás dalról”. (98) „Amikor édesanyám még énekszóval végezte nemcsak konyhai, hanem kerti, kapálgató munkáját, egy nap új nótával tért meg valamelyik rokonlátogatásból. („Új nótát hallgatni” a béresleányok a pusztá tulsó feléről összesereglettek.) Az érzelmes nóta, nyilván, mert pusztát, béreseket emlegetett, annyit zengett aztán távoli konyhából, kertekből is, hogy ime, azon épségben maradt meg máig a rengeteg por alatt:

Kint a pusztán szántok-vetk, kezem-lábam fírad,

Téged pedig az uraság viganóban járat... (stb.)

Amikor Pesten később fölfedeztem (a proletárdiktatúra valamilyen füzetes kiadványában), hogy a verset nem egy béreslegény költötte, ahogy Rácegresen hittem, hanem egy műköltő, Bodrogi Zsigmond írta – gondolható, milyen véleményem voltam a csöpögőse érzélgősített „népdal”-ról. De mégsem a költőjéről...”⁷

Tartalmaz a kötet sok szép népdalt, s ezek legfeljebb – a műköltsész terminológiájával – életképek, s még párbeszédese voltak miatt sem balladák. Pl.: Haragszik a szürke számár (21) szép pásztoral. Zúg az erdő (27) párosító. Csütörtökön este (65/a), Zöld erdőben (65/b) stb.

Réthey Prikkel Miklós majd hetven forrásmunkát sorol föl bevezető tanulmányának bibliográfiájában. A kötet legnagyobb szamban ponyvaballadákat, illetve „históriákat” tartalmaz, azt hiszem, új szempontokat adott volna a feldolgozáshoz, ha a szerző megismerkedik Takács Lajos: *Históriások, históriák* című kitűnő munkájával.⁸ Mivel a 128. és 129. szöveg alatt ott áll a kiadvány impresszuma: „Fehér József könyvnyomdája és könyvkötészete, Újkécske”, nem hallgathatom el, hogy a harmincas években személyesen ismerem a jászárokszállási Szabó Antalt és feleségét, Tinódi Lantos Sebestyén ágrólszakadt utódait, vásári históriásokat. Évenként megfordultak édesapám nyomdájában, hogy kinyomtassák új műveiket, amit aztán a sokadalomban félórakon át énekeltek a bámészködőknek, s közben árusították is verseztüket.

Kiss Lajos a „Vásárhelyi híres vásárokról” írott könyvében szintén megemlékezik a vásári ponyváruokról, s az „istóriákról”. Itt idézi teljes terjedelemben, dallamával együtt a A gróf és az apáca című rémtörténetet. A végén hozzátesszi: „Az alföldi ember fülének szokatlan a ropogósan előadott dallam. A tömegből távozó középidéjű ember meg is jegezte: „sikertelen kótája van”. Megérezte, hogy nem magyar”⁹.

Ha zenei szempontból tekintjük át a gyűjteményt, legérdekesebb darabjainak a közismert alföldi betyárballadákat találjuk. Pl. Fehér László (4/b, a 4/a hibás dallam!), Ha feltűrök (23) dallama a Ha felülök a Feketehalomra kezdetű bugaci pentaton pásztoral variánsa, a Birinyi tömlőcse (19) (a Hallottad-e hírét Bereg vármegyének kezdetű ballada variánsa), a Haragszik a szürke számár (21) szép pentaton dallam, az Amott legel Alföld-szerte ismert betyárdal.

Sok különféle szöveggel kerül elő az a dallam, amit a nagyközönség a Móricz Rózsa Sándorának tv-film adaptációja kísérőzenéjéből ismer. (Esik eső szép csendesen csepereg). Akasztón ennek a dallamnak a variánsaira éneklük a következő dalokat: Hallottátok Jászberénybe (50), Szabolcs megye nyíregyházi (51), Szomorú bús (43), Csen-

⁷ Illyés Gyula: *Beatrice* apródjai. Bp. 1981. 47–48. old.

⁸ Takács Lajos: *Históriások, históriák* Bp. 1958.

⁹ Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged 1956. 44–46. old.

gődfalván (53), Kilenc óra csengetnek (103). Mondhatni, hogy ez a dallam a „falu nótája”. Minden 11 szótagos vers énekelhető rá. Ugyancsak sokszor visszatér a Mátészalka gyászba van kezdősorral ismert műdal dallama. Pl. Bakony erdő (36), Szücsi erdő (38), Harangoznak Csengerbe (69). Hasonlóképpen közsímet a Kisasszony gulyása és az Endre báró dallama. Kár, hogy a Leégett a tetétlen cserény dallam nélkül került a kötetbe. Örömmel fedeztük föl az Akasztói bírónak kezdetű betyárdalt (dudanóta!), amelyet Alföldszerte adaptáltak.

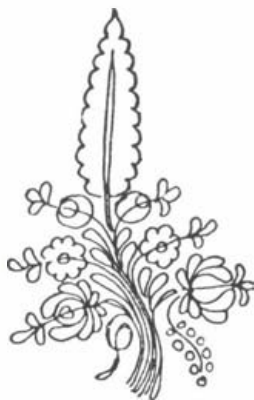
A közölt dallamok néha hibásak. Pl. 37/a Megöltek egy legényt, a Csütörtökön virradóra és a Megöltek egy legényt kontaminációja. Néhol nem igazítja ki a lejegyző az oktávtrórest. Pl. Jaj, de széles (57), Soltszentimrei csikós (70), Sívít, jajgat (90).

Nagyon sok a népdalszerűtlen, idegen dallam. A 3/8-os lüktetésű moll hármashangzat-felbontásokat tartalmazó Verje meg az Isten még beilleszthető a magyar népdalok sorába. (Ak. 81 éves) De a Dánosi pusztának (42), Borbély Józsi (46), Halottatok Kőszegcákon (50) kirí idegenségével. A dallamok magyartalansága kapcsolatban van a szövegek eredetével. Középkori – főképp francia eredetű balladáink – még jó dallamokkal párosultak, s az idő is csiszolta őket. Világi és egyházi ponyvaballadáink s az új balladák főképpen a hibább német zenei ízlést képviselik. Mindez az akasztói anyagban is megfigyelhető.

Réthey Prikkel Miklós bevezető tanulmányában azt fejtegeti és egy „tettenért” gyermektörténettel be is bizonyítja, hogy „a balladát nemcsak örököljük, hanem teremtjük is (...) a ballada nemcsak folklóresztétikai és irodalmi műfajelméleti kérdés, hanem az élet, az emberi ütközések és szakítások kérdése (...)” A túlságosan naiv példa kommunikációelméleti elemzése – szerintem – nem szerencsés. Érdekesebb a cséplőgépbe esett lány balladájának adaptációjáról írott eszmeifuttatás. Szívesebben olvastunk volna többet a műfaj akasztói életéről. Mikor énekelték ezeket, hogyan tanulták, mi volt róluk az emberek véleménye.

A kötet anyagának értékelése során szükség-szerűen esztétikai értékelést is végeztem. A népművelő, a pedagógus és a művész azt mondja a kötet végigolvasása/dalolása után: Lám, a forrás mielőtt elapad, zavarossá válik. A néprajzkutatót azonban nem esztétikai szempontok vezetik, ő az igazságot akarja föltárni még akkor is, ha az eredmény egészen más, mint volt a klasszikus néprajzi kutatók korában. Regisztrálni szükséges a ferde hajtásokat, terjeszteni azonban csak az időállót. Amit Németh László beszélt nyelvünkről mond, az igaz zenei anyanyelvünkre is. „A magyar nyelv titkos súlypontja a régiséget őrző népnyelvben van. Nagy író lehetsz ennek testedbe ivódott tudása nélkül, magyarul azonban annyira tudsz, mennyire helyzeted és tanulmányod e súlypont-hoz közel vagy távol rakott.”¹⁰

Fehér Zoltán

¹⁰ Németh László: Romlott vagy épült a magyar nyelv? (In: A minőség forradalma I.) Bp. 1992. 1256. old.